

ПАУЗА І СКЛАД ЯК ЕЛЕМЕНТИ РИТМІЧНОГО МОВЛЕННЯ

У статті простежується проблема відповідності між паузою і ритмом як універсальними характеристиками буття в цілому і мовлення зокрема. Висловлено гіпотезу, що пауза не тільки членує потік мовлення на менші частини, а й формує його. Пауза і склад розглянуті як сегментно-просодичні одиниці, що підпорядковані законам ритму в усіх мовах світу. Це зумовлює вибір системи одиниць під час дослідження паузи у прозовому і поетичному мовленні.

Ключові слова: пауза, ритм, склад, сегментно-просодичні одиниці.

Сучасні дослідження просодії мовлення присвячені насамперед окремим її аспектам та явищам, які водночас потребують цілісного осмислення й систематизації. Просодичні ознаки у сучасній лінгвістиці є об'єктом багатьох експериментальних досліджень на матеріалі різних мов світу, адже вони "виступають провідними при сприйнятті та розпізнаванні мовлення, відіграють важливу роль у культурі міжмовного спілкування" [2, с. 1]. Крім того, "участь просодії в передаванні інтелектуальної інформації спонукає до вивчення ритміко-інтонаційної організації тексту у співвідношенні з формальними і семантичними аспектами мовлення" [5, с. 94]. Таким чином, основними завданнями фонетистів у галузі просодії можна вважати впорядкування теоретичних та експериментальних даних, категоризацію просодичних засобів та одиниць щодо їх філософського змісту. Це сприятиме правильній інтерпретації їхніх функцій у мовленні, входженню до загальної системи мовознавчої науки та наукової картини світу в цілому. Звернення до малодосліджених аспектів допоможе вирішити деякі з цих завдань. На особливу увагу науковців-лінгвістів заслуговують такі міждисциплінарні поняття, як ритм і пауза.

Ритм у найширшому розумінні відображає одну з форм регулярної, закономірної зміни, руху різних об'єктів, темпоральні, просторові та інші відношення між ними у вигляді особливого стійкого процесу [6]. Об'єкти світу не суцільні, а дискретні і складаються з дрібніших елементів, що постійно перебувають у русі. Кожна зміна розташування цих елементів є окремим явищем: це і процес існування об'єкта, і діяльність його частин, заснована на періодичності.

У фонетичних дослідженнях використовують також термін "квантування": "Будь-який текст у процесі породження зазнає своєрідного квантування, що здійснюється просодичними засобами" [4, с. 87]. Квантування за нормальних умов передбачає поділ цілого на структурно та

функціонально подібні відрізки, одиниці, блоки. У цьому сенсі квантування зближується з ритмізацією. "Ритмізації належить особливе і дуже важливе місце в людській діяльності, вона глибоко вкорінена в біологічній природі людини (від початку, ймовірно, пов'язана з ритмами середовища існування й самого організму як частини природи)" [4, с. 87]. Оскільки людина з усіма її особливостями є частиною біосфери, а біосфера є частиною всесвіту, тобто ці три поняття належать до однієї системи, то вони підпорядковані спільним об'єктивним законам, які ми будемо розглядати у площині лінгвістики.

В основі людської діяльності, пов'язаної з мовленням, також лежить закон ритму. Мовлення можна розглядати як спрямований у часі потік, що реалізується на різних рівнях. Породження мовлення – це послідовне вираження думок через артикуляторні рухи, наслідком яких є звукова хвиля. Так само послідовно відбувається сприйняття звучання слухачем та декодування інформації, закладеної у висловленні. Ці процеси розгортаються за певними закономірностями і варіюються лише незначною мірою (залежно від мовної компетенції мовця, його віку, статі, емоційного стану, індивідуальних особливостей мовного та слухового апарату – і відповідних рис слухача), зберігаючи свої основні характеристики в усіх ситуаціях.

"Ритм, або групування елементів у більшій одиниці, є властивістю всіх мов. <...> Ці одиниці мають бути подібними і певним чином відокремленими одна від одної, щоб сприйматися як групи" [8, с. 447–450]. "Ритм <...> з точки зору виявлення його смислової функції у тексті розглядається як квазіперіодична повторюваність подібних і сумірних мовленнєвих одиниць та зв'язків і відношень між ними" [1, с. 120]. Отже, людське мовлення ритмічне, як і інші явища та процеси живої й неживої природи.

З усіх елементів складної системи мовленнєвої діяльності людини найбільш доступними для дослідження є артикуляція та акустичне вираження. У цих процесах так само відбувається чергування різних явищ, одне з яких ніби перетікає в наступне. В артикуляції – це напруження / розслаблення, яким підпорядковані рухи мовних органів. Утворюючи різні комбінації, ці рухи формують цілісну систему, реалізацією якої в мові є системи складів, фонем, інтонаційних та акцентно-ритмічних моделей, а в мовленні – чергування озвучених і неозвучених сегментів, голосних і приголосних звуків, наголошених і ненаголошених складів, рухів тону, зміна інтенсивності звучання тощо.

Найчастіше на ритм звертають увагу, досліджуючи поетичне мовлення, оскільки він відіграє надзвичайно важливу роль, відрізняючи цей вид мов-

лення від інших. Відсутність ритмічної організації у прозі вважають її визначальною рисою, проте здавна у фонетиці помітне прагнення віднайти якісь закономірності в порядку почерговості наголошених та ненаголошених складів, інакше кажучи – ритм прози [3, с. 246]. Сумніви щодо існування законів ритму у прозі, ймовірно, зумовлені вужчим розумінням сутності ритму, який переважно розглядають у контексті з наголосом та складом.

"Взаємозалежність ритміки, з одного боку, та граматики й семантики, з другого, в поезії досягає максимуму" [4, с. 88]. Водночас "ритм як такий та граматично-синтаксичне членування не тотожні, а скорельовані певним чином: носій мови володіє імпліцитним знанням закономірностей, що полегшують перехід від безпосередньо сприйманого ритмічного членування мовлення до його членування на граматично й синтаксично значущі одиниці. Такого типу закономірності діють як у поетичному, так і в прозовому мовленні" [4, с. 89].

Серед компонентів просодії статус ритму ще не знайшов однозначного тлумачення. Одні дослідники (К. Барішнікова, А. Антипова, В. Потапов, В. Васильєв) вважають ритм компонентом інтонації. Інші (Н. Черемісіна та ін.) досить переконливо доводять, що ритм не входить до переліку компонентів інтонації, а навпаки, організовує інтонацію в процесі породження мовлення і сам будується з інтонації у процесі сприйняття мовлення, при цьому просодичний аспект ритму є лише частиною складної ритмічної системи [2, с. 6].

Таким чином, ритм є закономірністю, що охоплює всі сфери людської діяльності, зокрема мовлення.

Пауза – міжгалузеве, темпорологічне та спеціальне поняття, що відображає феномени і форми перерви, тимчасової зупинки, спокою в існуванні якогось об'єкта чи процесу, їхньої відсутності в певному місці в певний час. Пауза триває аж до моменту продовження (повторення) попереднього, а також появи чогось нового, іншого, інакшого, як це постійно відбувається в процесі зміни і розвитку. З погляду темпорології, пауза – це інтервал часу, заповнений існуванням чогось іншого порівняно з попереднім і наступним. Вона скінченна й обмежена своєю появою та зникненням.

Паузу можна пізнати на тлі "основного" процесу або стану. Як феномен вона є елементом коливальних і хвильових процесів, ритмічних і неритмічних, поряд з амплітудою, частотою, періодом, фазою, довжиною хвилі тощо. У цілому паузу можна визначити як загальну форму прояву статичної динаміки, дискретності, неперервності та багатоманітності існування об'єктів, активності взагалі та діяльності різноманітних систем зокрема.

Феномен паузи властивий як зовнішній реальності, так і внутрішньому світу об'єктів різного роду, їхньому існуванню й активності. Слід зауважити, що під паузою можна розуміти також просторові характеристики розриву і наявності чогось поблизу певного об'єкта. Яскравим прикладом цього є витвори образотворчого мистецтва, архітектури, а також конструювання об'єктів техніки. Це твердження є справедливим не тільки для людини і людства, її дій і діяльності взагалі, а й для всієї природи, так само, як і для людського мислення, мовлення і мови.

Паузу слід розглядати в контексті філософської проблеми регулярності / нерегулярності, що є центральним інтересом для багатьох наукових дисциплін. Вона пов'язана також і з твердженнями номологічного характеру, наприклад, з ритмом.

Паузу можна тлумачити і в межах синдрому втоми (Fatigue theory), властивого всім живим системам, зокрема й людині. Це загальна форма, частина життєвого циклу, що починається з переходу від активності та діяльності до відпочинку, рекреації – через утому. Її завершення після відновлення життєвого ресурсу дозволяє організмам знову активізуватися.

Таким чином, принцип необхідності загального функціонування паузи має загальну теоретико-пізнавальну значущість для філософії, науки і світобачення людей взагалі [6].

У нашому дослідженні будемо оперувати мовознавчим поняттям паузи, що також включає декілька рівнів. Деякі дослідники розглядають "чотири рівні аналізу просодичних властивостей паузи в мовленні: фонетичний, синтаксичний, семантичний та інформативний. На фонетичному рівні пауза пов'язана з тривалістю та інтонацією, а інтонація, яка, у свою чергу, є наслідком наміру, вкладеного в неї мовцем, формує вираження його емоційного стану. На синтаксичному рівні пауза позначає синтаксичну структуру, що може збігатися з інтонаційною одиницею та пунктуацією, вжитою в тексті <...>. З погляду семантики пауза може мати динамічний компонент, який забезпечує зміну значення, або статичний компонент у випадку розмаїття тлумачень. Нарешті, пауза є важливим засобом організації дискурсу як джерело інформації" [9, с. 2]. Породження та сприйняття мовлення також можна визначити як рівні реалізації сегментно-просодичних явищ, у тому числі й паузи. Проміжними ланками в цій системі є вимова та звучання (у випадках писемного мовлення долучається і графічне його зображення).

Чергування озвучених відрізків і пауз як чергування різних видів діяльності становить загальну кросдисциплінарну схему. Ця схема належить не лише сфері філології, а й тісно пов'язана з іншими науками, такими,

як біологія, психологія, соціологія, фізика, математика, і мистецтвом. Пауза – це феномен буття світу, зокрема людського буття.

У мовленні проміжки між паузами заповнені складами. Тому поряд із паузою у її лінгвістичному трактуванні доцільно розглядати склад, оскільки можна вважати, що ці одиниці належать до одного рівня. Склад – найменша вимовна одиниця. Його можна виокремити з потоку мовлення. Водночас він є найменшою одиницею, на якій виявляються просодичні характеристики мовлення, його семантичне наповнення, яке на рівні просодії є важливішим і багатозначнішим, ніж на сегментному. За Л. Зіндером, "відрізок мовлення між паузами є, з погляду вимови, ланцюжком послідовних і взаємопов'язаних складів" [3, с. 251].

У цьому сенсі пауза – сегментна одиниця, оскільки її можна легко виділити в мовленнєвому потоці й відмежувати від озвучених відрізків. Пауза у мовленні за своєю тривалістю співмірна зі складом. Проте зазвичай її відносять до сфери просодії, і навіть до компонентів інтонації, оскільки паузи семантично навантажені і ця семантика – просодична. Отже, в нашому розумінні пауза і склад є сегментно-просодичними одиницями.

Оскільки ритмічне чергування пауз і заповнених відрізків розгортається в часі, слід приділити увагу їхній взаємодії. На межі поєднання сусідніх сегментів відбуваються процеси коартикуляції звуків, завдяки чому потік мовлення часто сприймається як суцільний, незважаючи на зміну початкових і кінцевих сегментів фонетичних слів, синтагм, фраз, рухи тону.

Склади, що розташовані поряд або на невеликій відстані один від одного, зазнають взаємовпливів. Так само й пауза як сегментно-просодичний елемент вимовленого тексту впливає на фонетичні властивості складу: до результатів такого впливу належать усі риси, притаманні початковим та кінцевим складам синтагм, їх частин, розділених паузами, або більших просодичних груп. Склад також може впливати на паузу. Так, кількість складів у синтагмі частково визначає тривалість наступної паузи; тональні характеристики складів (що є результатом наміру мовця) можуть викликати появу заповнених пауз; структура більших просодичних одиниць завдяки своєму семантичному наповненню визначає місце появи пауз.

Паузи, які акустично найбільшою мірою протиставлені заповненим сегментам, зазвичай настільки плавно й органічно вплітаються в мовлення, що слухач сприймає їх не як "перерву, зупинку мовлення" (саме так найчастіше визначають паузу), а як частину мовлення, його необхідний елемент. Навіть якщо пауза виконує функцію підкреслення, акцентного виокремлення і є досить тривалою, мовлення не стає уривчастим. Можливо,

причиною цього є те, що водночас із мовленням відбувається мисленнєвий процес – підготовка наступних фраз мовцем і обробка отриманої інформації слухачем. Ймовірно, цей процес не тільки не припиняється під час пауз, а навіть активізується. Так само часто не збігаються артикуляційні паузи з фізичними. Звичайно, наведені твердження повною мірою справджуються за умови, що слухач є активним учасником спілкування.

Очевидно, слід говорити про те, що паузи беруть участь у формуванні мовлення, а не лише членують його на відрізки. Взаємозв'язок процесів породження і сприйняття мовлення на фонетичному рівні виявляється в єдності членування і синтезу одиниць усіх рівнів мови [7].

Незважаючи на те, що паузи можуть мати різну тривалість, заповненість, виявлятися в різному оточенні, залежати від багатьох мовних та індивідуальних чинників, це явище так само, як ритм, є загальномовним і загальнолюдським. Тому вкрай необхідною є систематизація даних, отриманих завдяки експериментальним і теоретичним розробкам учених-фонетистів, що опрацьовують матеріали різних мов.

Враховуючи наведені твердження, у процесі дослідження українського поетичного мовлення використовуємо склад і паузу як основні одиниці. Цими одиницями вимірюються більші ритмічні утворення – віршовий рядок та строфа. Оскільки головним об'єктом дослідження є пауза, характеристики складів враховуємо вибірково (їхню кількість, здатність утворювати більші сегментно-просодичні одиниці), залишаючи поза увагою їх якісний склад, взаємодію з оточенням.

На рис. 1 зображено сегменти, що є релевантними для дослідження. Це озвучені відрізки, які чергуються з паузами, утворюючи особливий ритмічний малюнок:

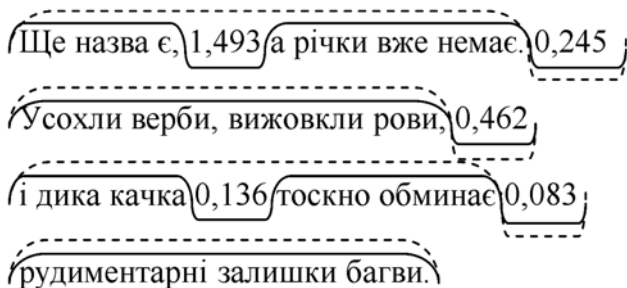

Рис. 1. Досліджувані сегменти мовлення (на фрагменті дикторського прочитання)

Хвилеподібна форма позначень сегментів наочно демонструє наявність кількох ритмів, які структурують текст. Озвучені відрізки мовлення, позначені суцільною лінією над рядком, розглянуті як оточення (або, швидше, як відрізок іншої якості, який чергується з паузою) для всіх фізичних пауз, що трапляються в тексті (вони позначені суцільною лінією під рядком). У поетичному тексті доцільно також дослідити одиниці вищого порядку – віршові рядки (пунктирна дужка згори), розмежовані міжрядковими паузами (пунктирна дужка внизу рядка). Накладання двох функцій просодичних одиниць відображено на схемі накладанням двох дужок. Окремо мають бути розглянуті паузи на межі строф, які досі не були предметом спеціального дослідження. Імовірно, строфу (незалежно від її обсягу в рядках) можна визначити як сегментно-просодичну одиницю вищого порядку – на рівні з міжстрофними паузами.

Для прозового мовлення пропонуємо подібну схему просодичних одиниць: найменші елементи – частини синтагми, тобто відрізки мовлення між паузами, що не мають просодичної завершеності (вони є допоміжним об'єктом експериментального дослідження), далі – синтагми, фрази, надфразні єдності як повноцінні сегментно-просодичні одиниці. На кожному з рівнів ці елементи чергуються з паузами. Пауза як у прозовому, так і в поетичному мовленні може бути синкретичною, тобто виконувати функції кількох видів пауз: середсинтагмової, міжсинтагмової, міжфразової, міжнадфразової.

Отже, філософське розуміння ритму як чергування активності та спокою в експериментально-фонетичному контексті можна зобразити як чергування озвучених відрізків мовлення і пауз. Озвучені відрізки й паузи, що реалізуються на різних рівнях фонетичної системи, можуть мати різні характеристики і функціональну семантику, але при цьому вони залишаються невід'ємними складовими частинами ритмічно організованого мовлення.

Підтвердивши гіпотезу про те, що потік мовлення як сукупність елементарних вимовних сегментно-просодичних одиниць (складів і пауз) розгортається в часі і підпорядкований ритму, зробимо крок до доповнення і вдосконалення цілісної наукової картини світу.

1. Багмут А. Й., Борсюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація як засіб мовної комунікації. – К., 1980; 2. Берковець В. В. Просодичні диференційні ознаки функціонального стилю в українській мові: автореф. ... дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004; 3. Зиндер Л. Р. Общая фонетика: Учебное пособие. – М., 1979; 4. Касевич В. Б., Шабельникова Е. М., Рыбин В. В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Ленинград, 1990; 5. Логвин И. Г. Темпорально-паузальные характеристики просодической модели поэтического текста // Изучение динамического аспекта сегментных и супraseгментных единиц звучащего текста. – К., 1988; 6. Рязумовский О. С. Пауза // www.chronos.msu.ru

TERMS/razumovsky_pauza.htm; 7. Яркова Е. М. Сегментация иноязычного устного текста как фактор его адекватного восприятия: (Анализ восприятия устн. текстов англ. сказки в условиях рус.-англ. двуязычия) // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – Серия 1: Филология: научно-теоретический журнал. – 2003. – № 11; 8. Dauer R. M. Phonetic and phonological components of language rhythm // Proceedings of the 11th International Congress of Phonetic Sciences. – Vol. 5. – Tallinn, 1987; 9. Leal C. F. A pause as a cause of change // www.eric.ed.gov/PDFS/ED379935.pdf.

Статья посвящена проблеме соответствия между паузой и ритмом как универсальными характеристиками бытия в целом и речи в частности. Выдвинута гипотеза о том, что пауза не только разделяет речевой поток на меньшие отрезки, но и формирует его. Пауза и слог рассматриваются в качестве сегментно-просодических единиц, функционирующих согласно законам ритма во всех языках мира. Этим обусловлен выбор системы единиц при исследовании паузы в прозаической и поэтической речи.

Ключевые слова: *пауза, ритм, слог, сегментно-просодические единицы.*

This paper is devoted to a problem of correspondence between the pause and rhythm as universal features of life in general and speech in particular. The hypothesis has been stated that the pause not only divides the stream of speech into smaller parts but also structures it. The pause and the syllable are considered as segmental-prosodic units that function according to the laws of rhythm in many world languages and speaking styles. This causes the choice of the unit system during pause research in prose and poetical speech.

Key words: *pause, rhythm, syllable, segmental-prosodic units.*